

наследия. Определены виды печатных изданий УООПИК по материальной конструкции и виды печатных изданий УООПИК по целевому назначению. Проанализирована периодика Общества, начиная с первого печатного органа – информационно-методического бюллетеня «Памятники Украины» и заканчивая обзором современного научно-популярного журнала – «Эхо веков».

Ключевые слова: Украинское общество охраны памятников истории и культуры, издательская деятельность, дело охраны историко-культурного наследия, историко-культурное наследие, сохранение.

Boyko L. O. Publishing of the Ukrainian society of prevention memories of history and culture as a source of studying the saving of cultural and historical heritage of Ukraine

In the scientific article is investigated the role of publishing activity of Ukrainian society of prevention memories of history and culture in the decision of actual and difficult problems of saving and prevention of cultural and historical heritage in Ukraine. Certainly types of printing editions of UTOPIK after a financial construction and types of printing editions of UTOPIK on the having a special purpose setting. The periodicals of Society are analysed from the first printing edition – informational methodical bulletin «Monuments of Ukraine» to the popular scientific magazine today is «Echo of ages».

Key words: Ukrainian society of prevention memories of history and culture, publishing, the matter of prevention memories, cultural and historical heritage, saving.

В.В. КАЛІНОВСЬКИЙ

Пам'яткознавча діяльність духовних осіб Таврії в роботі наукових товариств

У статті розглядається питання про участь кримського духовенства в роботі краєзнавчих організацій Півдня України – Одеського товариства історії та старожитностей і Таврійської вченої архівної комісії. На основі аналізу друкованих видань і протоколів засідань указаних організацій висвітлена тематика історичних праць священників та основні аспекти їхньої діяльності. Зроблено оцінку внеску духовенства Криму в розвиток регіональних історичних досліджень, зокрема, в галузі вивчення християнських старожитностей.

Ключові слова: духовенство, пам'ятки історії та культури, Крим, Одеське товариство історії та старожитностей, Таврійська вчена архівна комісія.

У другій чверті XIX ст. на території України почали створюватися наукові товариства з вивчення регіональної історії. Місцеве духовництво не лишилося осторонь цих процесів, узявши активну участь в їхній діяльності.

Одним із піонерів таких краєзнавчих досліджень стало Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТИС), створене у квітні 1839 р., воно займалося дослідженням пам'яток історії та археології півдня Російської імперії – сучасної Південної України. Його діяльність тривала більше 80 років. За статутом ОТИС мало на меті поширення історичних і археологічних відомостей про південь Росії. Головними завданнями були: збирання, опис і збереження

залишків старовини, виявлених на півдні Росії й публікація результатів досліджень. Наукові результати роботи товариство друкувало в «Записках Одесского общества истории и древностей» (далі – «Записки», ЗООИД), які виходили з 1844 до 1919 р. Усього вийшло 33 томи. Від першого тому в «Записках» існував окремий розділ «Пам'ятки монументальні». Товариство займалося вивченням історії культових споруд, проведенням археологічних розкопок. У 1840 р. ОТИС заснувало Музей старожитностей. Товариство виступило координатором і організатором дослідження історії краю. Його діяльність сприяла накопиченню фактичного матеріалу про регіон, збереженню музейних експонатів, пам'яток старовини. Праці членів ОТИС створили підґрунтя для пізнішого поглибленого дослідження історії Причорномор'я [1].

Пам'яткознавчі праці з нецерковного середовища учасників ОТИС вже розглядалися у змістовних роботах професора А. Непомнящого й інших дослідників [2]. Діяльність духівництва при цьому окремо не розглядалася.

Серед авторів, які зверталися до церковної історії краю, був великим відсоток духовних осіб. Причина тому – природний професійний інтерес до тієї сфери, в якій вони працювали; наявність матеріалів для дослідження; заохочення і спархіяльним керівництвом, і окремими членами ОТИС представників духовенства до написання історії своїх храмів і монастирів. При цьому багато хто з духовних осіб виступив у «Записках» лише з однією публікацією, інші ж були активними членами ОТИС й досліджували різні аспекти церковного минулого півдня Росії.

Хоча духовні особи й не були серед засновників ОТИС, вони значну роль відігравали в його діяльності. 23 квітня 1839 р. до організації приєднався архімандрит Порфирій, 24 жовтня 1839 р. – архієпископ Кишинівський і Хотинський Дмитро (Сулима), архієпископ Подільський і Брацлавський Кирило (Лук'янович), архієпископ Рязанський і Зарайський Гавриїл (Городков), єпископ Катеринославський Інокентій (Александров), єпископ Вінницький Афанасій (Дроздов), 14 березня 1840 р. – єпископ Харківський Інокентій (Борисов), 9 травня 1840 р. – єпископ Саратовський Іаков (Вечерков). Почесним членом ОТИС був митрополит Київський Філарет (Амфітеатров) [3]. Така кількість вищих церковних ієрархів у складі краєзнавчого об'єднання не може не вражати.

Серед представників духівництва, дотичних до діяльності ОТИС, на особливу увагу заслуговує діяльність архієпископа Херсонський і Таврійський Гавриїла (Розанова) (1781–1858), роль якого у вивченні регіональної історії вже була предметом досліджень упродовж останнього десятиліття [4]. Цей церковник був дійсним членом ОТИС з 1839 р.

Займаючи посаду єпархіяльного архієрея, Гавриїл ще під час перебування на кафедрі в Катеринославі, маючи, з одного боку, цікавість до місцевої історії, з іншого – вільний доступ до архівних матеріалів підпорядкованих йому консисторії, Самарського монастиря й окремих церков; опрацював великі масиви джерел і підготував низку праць, які вдалося опублікувати пізніше, після його переїзду до Одеси. Нові умови мала сприятливу обстановку для його активної наукової діяльності .

Певною мірою як багатство наявних матеріалів, так і прагнення досягнути історію всієї території, яка знаходилася під духовною владою архієпископа, вплинули на те, що на відміну від сучасників і колег із ОПС, Гавриїл не став обмежуватися дослідженням окремих сюжетів, епізодів церковної історії південноросійських єпархій (хоча з-під його пера виходили й такі роботи – зокрема, вже у першому ж томі ЗООИД з'явилась стаття про старовинні християнські споруди Криму, які збереглися на території півострова [5]). У примітці до цієї статті Гавриїл пише, що описи старожитностей в інших повітах будуть надруковані в наступних томах «Записок».

Указаний матеріал авторства архієпископа Гаврила можна вважати вступом до іншої, більш ґрунтовної його праці. В її першій частині – описи церков у м. Феодосії, в т.ч. Св. Миколи-Чудотворця (всього – 17 споруд), у другій – у м. Керч (де особливу увагу преосвященний приділив найстарішій у Криму церкві – Св. Іоанна Предтечі); третя частина фіксувала храми у Старому Криму, четверта – у повітових селищах. Широко наводилися відомості з історії храмів, їхня історія, найбільш примітні особливості та ікони. Дослідник постійно підкреслював стародавність церков, особливо тих, що були збудовані греками. Це цілком зрозумілий мотив, через який преосвященний доводив давні традиції православ'я у переважно мусульманському на той момент Криму.

У 1848 р. о. Гавриїлом було видано «Хронологіко-історичний опис церков єпархії Херсонської і Таврійської» [6]. На його початку міститься декларація архієпископа про те, що подається хронологічна таблиця «всіх, що знаходяться в Новоросійському краї», церков, із зазначенням часу заснування або зведення, і з доданням історичних відомостей про деякі з них. Утім, співставлення інформації, наведеної Гавриїлом, із архівними джерелами дає підстави поставити під сумнів як тезу про повноту «Хронологіко-історичного опису...», так і достовірність деяких наведених у ньому фактів. Важливо звернути увагу також на невідповідність назви й змісту роботи задекларованому наміру. Адже, як зазначав сам Гавриїл, «Новоросійський край» включав 3 губернії: Херсонську, Таврійську та Катеринославську. Але в «Хронологіко-історичному описі...» подаються дані про храми лише двох із них – Таврійської та Херсонської. Плани опису церков Катеринославської губернії так і залишилися нереалізованими. Хоча архієпископ і задекларував свої наміри це зробити в подальшому.

Дослідник розподілив історію єпархії на кілька епох: від появи в Таврії православ'я і до приєднання її до Російської імперії та від цієї події до середини XIX ст. Першими православними церквами у Криму автор називає бахчисарайську Успенську церкву та Іоанно-Предтеченську церкву в Керчі. Далі, за хронологічним принципом – від 1775 р. перераховує розташовані в єпархії церкви. Історія церков доведена до 1837 р.

Духовний сан автора, коло його інтересів, наявні масиви джерел зумовили те, що в його головній роботі основна увага концентрується якраз на церковній історії краю, хоча й не без деяких фактологічних помилок і недоречностей. Зауважимо, що від таких вад дослідника не вберегло звернення до вже застарілого на той час барокового літописного стилю з намаганням поєднати його

з суворим ставленням до джерел. Щодо лейтмотиву, якого дотримувався архієпископ Гавриїл, викладаючи церковну історію півдня Росії, слід відмітити, що він сприяв закладенню міцної традиції поєднання місцевого патріотизму з великодержавним переконанням у цивілізаторському, культурницькому впливі імперської системи на розвиток краю [7].

Інший дійсний член ОТІС протоієрей Арсеній Гаврилович Лебединцев, хоча й починав працювати в єпархії під керівництвом Гавриїла (Розанова), але знаходився під значно більшим впливом наступних єпархіальних архієреїв, Інокентія (Борисова) та Дмитра (Муретова), яких знав ще за викладанням у Київській духовній академії. Згідно з волею о. Інокентія, о. Арсеній у 1848 р. був переведений із Одеси до Севастополя, де служив до 1857 р., після чого знову повернувся до Одеси.

Особливе місце в дослідженні церковної історії Таврії займає праця Арсенія (Лебединцева) «Століття церковного життя Криму. 1783–1883 рр.» [8]. Тут священник наводив відомості про становище й кількість православних церков на півострові відразу після його приєднання до Російської імперії. Автор називає кількість існуючих на той момент церков – 51, з них 21 – повністю зруйнована. Цифра викликає деякі сумніви, – її можна пояснити бажанням о. Арсенія довести читачам, яким важким було становище православ'я за існування Кримського ханства та яким позитивним і масштабним був вплив імперської влади у відновленні позицій православної церкви в Криму. Протоієрей акцентує увагу на постаті архієпископа Інокентія (Борисова) та його внеску до справи відбудови церковних старожитностей. Твір А. Лебединцева був надрукований окремим виданням і здобув визнання серед сучасних йому вчених.

Учень о. Гавриїла, С. Серафимов у статті «Херсонські святителі» [9], що була присвячена мученикам Херсонських і представляла собою коментований переклад рукописних житій, що були надіслані до ОТІС із Синодальної бібліотеки у Москві, порушив питання про знаходження в античному місті храму Св. Петра. Видатний краєзнавець М.Н. Мурзакевич виявив у роботі священника декілька помилок, звернув увагу на його важливі коментарі та звернувся до настоятеля Херсонського монастиря з проханням роз'яснити місцевість візантійської частини міста [10].

Ігумен Херсонського монастиря Св. Володимира Анфим підготував історичну записку про цю обитель [11]. Стаття вміщувала відомості про будівництво монастиря та зміни в його статусі, про візити до Херсонесу коронованих осіб. Зміст твору ігумена був традиційним для подібних матеріалів, проте, незважаючи на невеликий обсяг, мав значення для певного кола зацікавлених осіб.

Слід також зазначити доповідь священника з м. Судак Валентина Томкевича, що була виголошена на засіданні ОТІС 13 лютого 1904 р., про стан давніх пам'яток у його парафії [12]. Зокрема, у доповіді йде мова про відновлення давньої церкви у селищі Кози, яке проводилося під наглядом віце-президента Товариства, відомого історика й археолога О.Л. Бертьє-Делагарда.

Духовні особи також брали участь у поповненні фондів музею ОТІС. Наприклад, архімандрит Порфирій передав до музею кам'яну бабу

[13]. Архімандрит Антонін, настоятель російської посольської церкви в Константинополі – примірники східних монет, розширюючи тим самим нумізматичне зібрання ОПС [14].

До початку 60-х років XIX ст. ЗООИД залишалися єдиним друкованим органом, навколо якого гуртувалися південноукраїнські дослідники місцевої церковної історії. Посилення в середині XIX ст. негативних для офіційної церкви процесів підштовхнуло духовне відомство до пошуку більш ефективних форм взаємодії з місцевим духовенством. У 1853 р. Херсонський і Таврійський архієпископ Інокентій (Борисов) виступив із програмою створення єпархіальних часописів за прикладом губернських відомостей. Тому значна частина дослідників з церковних кіл відійшла від активної участі в житті ОПС.

Серед усіх дорадянських кримознавчих організацій особливе місце займає найстаріша з них – Таврійська вчена архівна комісія (далі – ТВАК), заснована 24 січня 1887 р. Сучасні дослідники дають дуже високу оцінку діяльності цієї наукової інституції як у цілому, так й роботі її окремих представників. Зокрема, у цілій низці ґрунтовних студій професора А.А. Непомнящего [15] позначена ця проблема, висвітлена діяльність у ТВАК місцевих істориків й учених із провідних академічних центрів. Проте, іменитий професор не розглядає окремо питання про участь духовництва у заходах Комісії з вивчення, охорони та популяризації старожитностей. В роботі цієї комісії брали участь найбільш поважні й освічені люди свого часу – науковці, викладачі навчальних закладів, представники місцевої адміністрації, дворянства тощо. З «Алфавітних списків» членів ТВАК, які збереглися, виявляється, що загальна чисельність членів цієї інституції у середньому становила 300 осіб [16, с. 127]. З них близько 30 осіб були представниками місцевого православного духовництва. Останні брали участь у засіданнях Комісії та друкували свої дослідження на сторінках її періодичного видання – «Известий Таврической ученой архивной комиссии» (далі – «ИТУАК»).

Серед членів-фундаторів організації було чимало служителів культури: секретар Таврійської духовної консисторії Олександр Васильович Гроздов, ректор Таврійської духовної семінарії протоієрей Іоанн Павлинович Знаменський, викладачі Олександр Васильович Іванов та Дмитро Кирилович Якимович, інспектор Григорій Федорович Соколов; священники Іоанн Іванович Тяжелов і Микола Ільїнський [17]. На одному з перших засідань Комісії її почесним членом був обраний єпископ Таврійський і Сімферопольський Мартиніан (Муратовський) [18]. Тут-таки Комісія ухвалила просити преосвященного, щоб він запрошував до участі в діяльності ТВАК священників і доручив їм збирати відомості про старожитності, що зберігалися в церквах і монастирях (про стародавні священні книги, ікони, приладдя богослужіння), а також сприяти в збереженні й описі археографічних і археологічних пам'яток Таврійської губернії. Пропозиція священникам брати участь у роботі ТВАК також з'явилася на сторінках головного друкованого органу Таврійської єпархії – часопису «Таврические епархиальные ведомости» [19]. Зі свого боку Таврійська духовна консисторія надавала членам Комісії безперешкодний доступ до власного архіву.

Усі таврійські преосвященні останньої чверті XIX – першої чверті XX ст. – Мартиніан (Муратовський), Михайло (Грибановський), Микола (Зіоров), Олексій (Молчанов), Феофан (Бистров) та Дмитро (Абашидзе) – були почесними (дехто з них, навіть, дійсними) членами ТВАК. Керманічі Таврійської єпархії майже не виступали з науковими доповідями, але суттєво допомагали в діяльності Комісії, зосібна, фінансово. З нечисленних епізодів безпосередньої участі у науковому житті ТВАК можемо вказати, що за її протоколами, єпископ Михайло планував повідомити про копії архівних документів, що відносилися до історії християнства в Тавриді та зберігалися в Константинопольському патріаршому архіві, але через важку хворобу не встиг цього зробити [20]. Керівники єпархії інколи сприяли ТУАК в музейній діяльності. Для виставки на честь 300-річчя царювання династії Романових архієпископ Дмитро надав предмети церковного приладдя з Сімферопольського кафедрального собору: Євангеліє, що пожертвувала храму імператриця Катерина II, грамота Олександра II від 26 серпня 1856 р. населенню Тавриди в подяку за жертви під час Кримської війни [21]. На жаль, у 20-ті роки XX ст. ці унікальні речі безповоротно зникли.

Одним із головних напрямів діяльності ТВАК був розгляд справ і документів призначених для знищення в губернських і повітових архівах різних відомств, а також вичленення з них найбільш цікавих для науки [22, с. 127]. Справами архіву Таврійської духовної консисторії займалися представники церковних кіл Криму І.П. Знаменський, І.І. Тяжелов і О.В. Гроздов; справами Губернського правління – О.В. Іванов, Д.К. Якимович. Вони ж займалися переглядом справ Таврійської палати окружного суду. Велику кількість справ проглянув інспектор Сімферопольського чоловічого духовного училища Анатолій Миколайович Феноменов [23].

Діяльним членом ТВАК був викладач Таврійської духовної семінарії та наглядач церковнопарафіяльних шкіл Таврійської губернії Олександр Васильович Іванов. Голова ТВАК Арсеній Іванович Маркевич дав йому таку схвальну характеристику: «Людина великої богословської освіти, величезної ерудиції та працездатності» [24]. Дійсно, О.В. Іванов дуже плідно працював на користь Комісії, постійно друкуючи результати своїх досліджень на сторінках ИТУАК. Першою його публікацією стало повідомлення «До питання про кам'яних баб у Криму» [25], де він описав ці пам'ятки сарматської давнини, що знаходилися у селищах Бердянського повіту Таврійської губернії, підкреслюючи неможливість придбати їх для музею Комісії через небажання місцевих мешканців їх продавати. В іншій своїй статті «Про поселення розкольників у кордонах нинішньої Таврійської губернії» [26] краєзнавець на підставі архівних матеріалів встановив час появи в Криму старообрядців (одновірців). На його думку, це відбулося в 1785 р. До 100-річчя від дня смерті видатного полководця О.В. Суворова, О.В. Івановим була підготована замітка «Кінбурн» [27], присвячена перемозі відомого полководця над турецькою армією у російсько-турецькій війні 1787–1792 років, а також містить опис нині зруйнованого пам'ятника О.В. Суворову на Кінбурнській косі. В матеріалі «Славетна пам'ятка приєднання Криму до Росії» [28] дослідник надав описи бронзової позолоченої

дошки від шталмейстера імператорського двора В.В. Долгорукова й обеліску на честь генерал-аншефа В.М. Долгорукова (перший пам'ятник, що був установлений у Сімферополі в 1842 р.). Після від'їзду з Сімферополя в 1898 р. відомого краєзнавця Алоїзія Осиповича Кашпара, О.В. Иванов став хранителем музею ТВАК [29]. Окрім цього, Олександр Васильович постійно передавав до музейної колекції монети й інші цінні речі, проводив екскурсії мезем.

Не менш корисним для ТВАК був секретар Таврійської духовної консисторії Олександр Васильович Гроздов. Усі його публікації присвячувалися найважливішим подіям з минушини Таврійської епархії. У п'ятому випуску ИТУАК, який був присвячений 900-літтю хрещення Русі, всі статті були тематично пов'язані з історією Херсонесу Таврійського. Дві публікації підготував й О.В. Гроздов. У першій з них – «Історичні записці про Херсонеський, святого рівноапостольного великого князя Володимира, монастир» [30] – розповідалося про устрій кіновії на місці хрещення Володимира Великого та перетворення її на монастир, про події Кримської (Східної) війни 1853–1856 років, що були пов'язані з життям обителі; про візити до Херсонесу монарших осіб і високопосадовців. Велику зацікавленість викликає другий матеріал О.В. Гроздова – «Архівні документи, що стосуються до історії Херсонеського монастиря» [31]. Використовуючи матеріали з архівів Таврійської духовної консисторії, канцелярій Таврійського губернатора, Севастопольського військового губернатора й інших джерел, дослідник простежив розвиток обителі. Найбільш цінними наведеними документами є «Записка про відновлення стародавніх святих місць у горах кримських», що була складена архієпископом Інокентієм, та документи, що стосувалися пошуку старожитностей у Херсонесі.

О.В. Гроздов до 40-річчя відкриття Бахчисарайського Успенського скиту підготував до друку «Відомості про бахчисарайську Успенську церкву, що була облаштована у кам'яній скелі» [32], складені на основі рукопису протоієрея Михайла Кононовича Родіонова. Цей рукопис був виявлений у паперах єпископа Іркутського Парфенія і, за думкою О.В. Гроздова, був презентований архієпископу Інокентію під час його роботи зі створення в Криму «Російського Афону» – декількох монастирів, за устроєм подібних до відомих грецьких. У статті наводився усний народний переказ про початок шанування церкви збоку місцевого грецького населення, про свідoctва пов'язаних зі спорудою чудес. Висловлювалися також гіпотези щодо часу створення церкви. Автор цю подію пов'язував або з часом подорожі Кримом апостола Андрія Первозванного, або з часу діяльності Папи Римського Климента.

О.В. Гроздов піклувався також про поповнення фондів музею старожитностей ТВАК у Сімферополі новими експонатами. Після його заяви Комісія звернулася до архімандрита Херсонеського монастирю Інокентія (також члена комісії) з проханням доправити до музею ті старожитності, які були знайдені під час розчищення огорожі навколо храму Св. Володимира у Севастополі [33].

Декілька змістовних повідомлень зробив кафедральний протоієрей сімферопольського Олександрo-Невського собору Олексій Георгійович Назаревський. У 55-му випуску ИТУАК була надрукована його «Сторінка з історії будів-

ництва в Херсонесі храму Св. Рівноапостольного князя Володимира» [34]. Використовуючи папери з архіву архієпископа Таврійського Гурія (Карпова), священник порушив питання збору коштів на будівництво собору й участь в ньому митрополита Московського Філарета (Дроздова). На засіданні ТВАК 13 квітня 1917 р. О.Г. Назаревський зачитав доповідь про дерев'яний спис, який зберігався у Сімферопольському кафедральному соборі та користувався шануванням вірян [35]. Також на основі документів Гурія протоієрей написав статтю в пам'ять преосвященного Флавіана (Городецького), митрополита Київського та Галицького [36], особливу увагу приділяючи перебуванню ієрарха в Таврійській єпархії.

А.І. Маркевич в одному зі звітів ТВАК підкреслював: «Невичерпне багатство старожитностей Криму, важливість збирання їх і запобігання їхнього псування та загибелі вказують Таврійській вченій архівній комісії інше завдання – бути берегинею пам'яток старовини, наскільки це для неї, звичайно, можливо» [37]. 30 березня 1889 р. група членів Комісії у складі Д.К. Якимовича, М.О. Сахарова та А.М. Феноменова здійснила поїздку до середньовічного караїмського міста Чуфут-Кале, де оглянула залишки будівель у печерах [38]. Головною метою поїздки був догляд за місцем, де, як передбачалося, знаходилася середньовічна печерна церква. Члени ТВАК після поїздки висловили припущення, що судячи з усього, це була скоріше не церква, а житлове приміщення.

Уже в похилому віці став членом ТВАК протоієрей Анемподист Іполитович Голубев, головним чином для того, щоби зберігати руїни турецької фортеці в Перекопі, яка систематично знищувалися місцевими мешканцями і, навіть, міською владою [39].

Під час урочистого засідання ТВАК 22 вересня 1914 р. з нагоди прийняття губернських вчених архівних комісій під високе заступництво російського імператора, член Комісії священник Олександр Павлович Сердобольський виголосив доповідь про осквернення християнських святинь і храмів на територіях, які були окуповані армією Німеччини під час I Світової війни, зокрема, в містах Реймс і Ченстохов [40]. О.П. Сердобольський протиставив цьому негативному явищу шанобливе ставлення мешканців Російської імперії до культових споруд, яке вони виявили під час цієї війни.

Деякі кримські священники надсилали до ТВАК свої листи з повідомленнями на історичні теми. Священник судацької церкви Валентин Томкевич у такому листі детально описав давню церкву в німецькій колонії селища Судак Феодосійського повіту й запропонував відновити в ній богослужіння [41]. Комісія запропонувала йому звернутися з цим питанням до ОПС. На засіданні ТВАК 2 жовтня 1907 р. був зачитаний інший лист В. Томкевича про проведені ним з дозволу Імператорської Археологічної комісії розкопки частини могиляника «Парланік-Кая» («Розбита скеля») поблизу селища Токлук Феодосійського повіту (нині – с. Богатівка) [42]. Цей стародавній цвинтар складався з 122 могил. Священником була розкрита лише одна кам'яна могила – глибиною 0,6 м., без решток скелету в цілому вигляді.

Духовними особами розроблялися також філологічні й етнографічні теми. Так, священник Микола Саркін надрукував в ИТУАК своє дослідження тюрксько-татарських переказів, що стосувалися пророка Давида та Варсавії [43]. Тут наводилися тексти кримськотатарською мовою, коментарі до них та їх переклад російською мовою. Високий рівень публікації краєзнавця підкреслює той факт, що у складі ТВАК були відомі на той час мовознавці, в котрих стаття не викликала заперечень.

На жаль, деякі краєзнавчі проекти кримського духовництва через різні причини залишилися нереалізованими. Так, не були надруковані архівні матеріали до питання про відкриття самостійної архієрейської кафедри Таврійської єпархії та про історію Балаклавського Георгіївського монастиря, розробкою яких займався О.В. Гроздов [44]. Протоієрей О.Г. Назаревський вивчав справи архіву Таврійської духовної консисторії, що стосувалися Кримської війни 1853–1856 років, але за невідомих причин не зробив жодного повідомлення на цю тему [45]. О.В. Іванов і М.О. Сахаров планували почати опис справ з історії церковного розколу в Криму, проте, так і не здійснили задуманого [46]. Складена викладачем Феодосійського вчительського інституту та членом ТВАК Дмитром Аркадійовичем Марковим «Тетрадь для учащихся старших классов, учителей народных училищ и любителей старины» для самостійної роботи з вивчення історії місцевого краю, була рекомендована до друку, але не була опублікована через події I Світової війни [47].

Таврійське духовництво постійно допомагало ТВАК у справі видання відомостей комісії. Так, наприклад, протоієрей І.П. Знаменський у 1888 р. пожертвував 2 стопи газетного паперу для друкування п'ятого випуску ИТУАК [48]. 54-й і 55-й випуски (1918 р.) стало можливим надрукувати лише завдяки грошовій допомозі деяких організацій, в т.ч. й Таврійського церковно-археологічного комітету [49].

Жовтневий переворот і братовбивча громадянська війна, події якої значною мірою пов'язані з Кримом, суттєво ускладнили як діяльність ТВАК, так і можливість церковнослужителів брати участь в її роботі. Нова більшовицька влада повела активну боротьбу з «опіумом для народу». На засіданні ТВАК 26 березня 1918 р. священник І.І. Тяжелов заявив, що вся будівля Таврійської духовної консисторії реквізована місцевою владою для устрою в ній нового закладу і що архів Консисторії, який займав 4 кімнати у цій будівлі, може сильно постраждати [50]. У відповідь на це Комісія постановила негайно звернути увагу на ці обставини комісара внутрішніх справ Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди й просити його залишити архів на його старому місці під належною охороною. Після остаточного встановлення радянської влади в Криму в 1920 р. всі священники були змушені вийти зі складу ТВАК, а невдовзі й сама ця установа була реорганізована у Таврійське товариство з історії, археології та етнографії.

Таким чином, духовні особи Криму приймали активну участь в роботі Таврійської вченої архівної комісії впродовж усіх років її існування. Священники та викладачі Сімферопольської духовної семінарії підготували значну кількість змістовних доповідей на історичні теми, переважно пов'язані з історією церк-

ви в Криму. Духовними особами готувалися пам'яткознавчі дослідження з унікальними відомостями про храми півострову. Особлива увага приділялася історії й архітектурним особливостям собору Св. Володимира в Херсонесі. Деякі священники робили все можливе для захисту різноманітних пам'яток (курганів, могильників, стародавніх церков тощо) у межах своїх парафій. Праці церковнослужителів О.В. Іванова, О.В. Гроздова та О.Г. Назаревського, присвячені дослідженню церковних старожитностей, зберегли вкрай важливу для сучасних дослідників інформацію про пам'ятки релігійної історії Криму.

1. *Тронько П.Т.* Историчне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П.Т. Тронько // Що ми залишимо нащадкам?: зб. матеріалів та док. про академіка П.Т. Тронька / за ред. В.А. Смоля. – К, 2008. – С. 158–159.

2. *Непомнящий А.А.* З історії Одеського товариства історії та старожитностей / А.А. Непомнящий // Архівіст: Вісник САУ / Спілка архівістів України. – К., 1999. – № 1 (4). – С. 59–62.; *Він же.* Историко-краеведческая деятельность А.Л. Бертье-Делагарда: По новым архивным документам / А.А. Непомнящий // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 3. – С. 180–191.; *Він же.* Крымоведение в научном наследии Н.Н. Мурзакевича: библиографический аспект / Непомнящий А.А. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 9. – С. 82–87.

3. Учреждение, состав и действия Общества // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1844. – Т. 1. – С. 565–578.

4. *Журба О.І.* Культурна та історико-археологічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) в Південній Україні / О.І. Журба // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. 1. – С. 220–238.

5. *Гавриил.* Остатки христианских древностей в Крыму / Гавриил // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 320–328.

6. *Гавриил.* Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 140–210.

7. *Журба О.І.* Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) – історик і археолог Південної України / О.І. Журба // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Х.: ХДУ, 1995. – С. 308–313.

8. *Лебединцев А.* Столетие церковной жизни Крыма, 1783–1883 гг. / А. Лебединцев // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 201–219.

9. *Серафимов С.* Херсонские святители. Страдание священномучеников Херсонских епископов: Василевса, Капитона и др. / С. Серафимов // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 120–131.

10. *Мурзакевич Н.Н.* Некоторе пояснения / М.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 132.

11. *Анфим.* Историческая записка о Херсонисском Св. Владимира монастыре / Анфим // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 427–430.

12. *[Томкевич В.]* Доклад о. В. Томкевича о состоянии древних памятников в его приходе (в Судакѣ) / В. Томкевич // ЗООИД. – 1906. – Т. 26. – С. 15–16.

13. Каменные бабы // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 596–597.

14. Блау О. Восточные монеты музея императорского общества истории и древностей в Одессе = Die orientalischen munzen des museums der Kaiserlichen Historich – Archaeologischen Gesellschaft zu Odessa / О. Блау / – Одесса, 1876. – 94 с.

15. *Непомнящий А.А.* Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму / А.А. Непомнящий // Пам'ять століть. – 1998. – № 6. – С. 66–71.

16. *Непомнящий А.А.* Историчне кримознавство (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття): Біобібліографічне дослідження / А.А. Непомнящий / – Сімферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.

17. Протокол открытия Таврической ученой архивной комиссии в Симферополе. 24 января 1887 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1887. – № 1. – С. 11–12.
18. Протокол заседания ТУАК 30 мая 1887 г. // ИТУАК. – 1887. – № 1. – С. 16.
19. Об участии священнослужителей в комиссии для изучения памятников старины в Таврической губернии – местной архивной комиссии // Таврические епархиальные ведомости. – 1887. – № 18. – С. 833–834.
20. Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК. – 1899. – № 30. – С. 91.
21. Протокол заседания ТУАК 13 марта 1913 г. // ИТУАК. – 1913. – № 50. – С. 275.
22. Непомнящий А.А. Историчне кримознавство...
23. Отчет о деятельности ТУАК за 1898 г. // ИТУАК. – 1899. – № 30. – С. 91.
24. Протокол заседания ТУАК 19 октября 1911 г. // ИТУАК. – 1912. – № 47. – С. 43–44.
25. *Иванов А.В.* К вопросу о каменных бабах / О.В. Иванов // ИТУАК. – 1888. – № 6. – С. 132–133.
26. *Иванов А.* О поселении раскольников в пределах Таврической губернии / О.В. Иванов // ИТУАК. – 1889. – № 7. – С. 70–80.
27. *Иванов А.В.* Кинбурн: К 6 мая 1900 года / О.В. Иванов // ИТУАК. – 1901. – № 31. – С. 27–29.
28. *Иванов А.В.* Замечательный памятник присоединения Крыма к России / О.В. Иванов // ИТУАК. – 1905. – № 38. – С. 75–76.
29. Протокол заседания ТУАК 28 ноября 1898 г. // ИТУАК. – 1899. – № 29. – С. 111–112.
30. [*Гроздов А.В.*] Историческая записка о Херсонисском Св. равноапостольного великого князя Владимира монастыре / О.В. Гроздов // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 76–80.
31. *Гроздов А.В.* Архивные документы, относящиеся к истории Херсонисского монастыря / О.В. Гроздов // ИТУАК. – 1888. – № 5. – С. 81–105.
32. *Родионов М.* Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале / Подг. А.В. Гроздова / М. Родионов // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 62–67.
33. Протокол заседания ТУАК 15 апреля 1888 г. // ИТУАК. – 1887. – № 4. – С. 73.
34. *Назаревский А.Г.* Страничка из истории сооружения в Херсонесе храма св. Равноапостольного князя Владимира / О.Г. Назаревский // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 181–185.
35. Протокол заседания ТУАК 13 апреля 1917 г. // ИТУАК. – 1918. – № 55. – С. 311–312.
36. *Назаревский А.Г.* Памяти высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого, 4 ноября 1915 года / О.Г. Назаревский // ИТУАК. – 1916. – № 53. – С. 111–146.
37. Отчет о деятельности ТУАК за 1891 г. // ИТУАК. – 1892. – № 15. – С. 114.
38. Протокол заседания ТУАК 4 мая 1889 г. // ИТУАК. – 1889. – № 8. – С. 120–123.
39. Отчет о деятельности ТУАК за 1910 г. // ИТУАК. – 1912. – № 47. – С. 6.
40. Протокол заседания ТУАК 22 сентября 1914 г. // ИТУАК. – 1914. – № 51. – С. 345–346.
41. *Томкевич В.* [О древней церкви в Судак] / В. Томкевич // ИТУАК. – 1902. – № 34. – С. 63.
42. Протокол заседания ТУАК 2 октября 1907 г. // ИТУАК. – 1908. – № 41. – С. 257.
43. *Саркин Н.* Татарско-мусульманские предания, касающиеся пророка Давида и Вирсавии / М. Саркин // ИТУАК. – 1907. – № 40. – С. 81–85.
44. Протокол заседания ТУАК 31 января 1890 г. // ИТУАК. – 1890. – № 9. – С. 149; Протокол заседания ТУАК 31 января 1891г. // ИТУАК. – 1891. – № 12. – С. 118.
45. Протокол заседания ТУАК 29 сентября 1904 г. // ИТУАК. – 1904. – № 36. – С. 81.
46. Протокол годичного заседания ТУАК 18 декабря 1888 г. // ИТУАК. – 1889. – № 7. – С. 97.
47. Протокол заседания ТУАК 30 декабря 1915 г. // ИТУАК. – 1916. – № 53. – С. 224–225.
48. Протокол заседания ТУАК 29 сентября 1888 г. // ИТУАК. – 1888. – № 6. – С. 115.
49. Отчет о деятельности ТУАК за 1918 г. // ИТУАК. – 1920. – № 57. – С. 66.
50. Протокол заседания ТУАК 26 марта 1918 г. // ИТУАК. – 1920. – № 57. – С. 12.

Калиновский В.В. Памятниковедческая деятельность духовных лиц Таврии в работе научных обществ

В статье рассматривается вопрос об участии крымского духовенства в работе краеведческих организаций Юга Украины – Одесского общества истории и древностей и Таврической ученой архивной комиссии. На основе анализа печатных изданий и протоколов заседаний указанных организаций освещена тематика исторических работ священников и основные аспекты их деятельности. Сделана оценка вклада духовенства Крыма в развитие региональных исторических исследований, в частности в области изучения христианских древностей.

Ключевые слова: духовенство, памятники истории и культуры, Крым, Одесское общество истории и древностей, Таврическая ученая архивная комиссия.

Kalinovskyi V.V. The activities by the Taurical clergy for the studies of monuments in the work of scientific societies

The article discusses the involvement of clergy in the Crimean local history organizations from the South of Ukraine – Odessa Society of History and Antiquities and Taurical Scientific Archive Commission. Based on the analysis of printing editions and protocols of this organizations covered topics of historical works of the priests and the main aspects of their activities. Evaluated the contribution of the clergy of the Crimea in the development of regional historical research, in particular in the study of Christian antiquities.

Key words: clergy, historical and cultural monuments, Crimea, Odessa Society of History and Antiquities, Taurical Scientific Archive Commission.

Д.А. ЛОМАКІН

З історії вивчення комплексу мусульманських пам'яток Старого Криму: експедиції Всесоюзної наукової асоціації сходознавства

У статті проаналізована роль Всесоюзної наукової асоціації сходознавства у дослідженні мусульманських пам'яток історії й архітектури XIII–XV ст. у Старому Криму. Розглянута організація експедицій 1925 та 1926 років під керівництвом І.М. Бороздіна. Висвітлені основні етапи наукових робіт на території давнього Солхату й, частково, за його межами. Також у статті підбиті підсумки дослідницьких робіт, здійснена спроба аналізу цих робіт для відновлення історії Кримського улусу Золотої Орди.

Ключові слова: комплекс історичних і культурних пам'яток, археологічні розкопки, Всесоюзна наукова асоціація сходознавства

До середини 20-х років ХХ ст. гостро постало питання охорони пам'яток у Феодосії, Карасубазарі, Старому Криму. Місцева влада й комунальні господарства ініціювали перебудови в безпосередній близькості від історичних об'єктів, траплялося й санкціоноване використання архітектурних пам'яток для нового будівництва, знову активізувалися шукачі скарбів.

14 березня 1925 р. на засіданні Пленуму Кримського центрального виконавчого комітету (далі – КримЦВК) серед інших рішень була висунута ідея